
De hemelvaart van Jezus op de dag van zijn opstanding: Handelingen 1 en Lucas 24

Henk Jan de Jonge

De kerk viert Hemelvaart op de veertigste dag na de zondag van Pasen. Dat komt doordat Lucas in Handelingen eerst vermeldt, dat Jezus gedurende veertig dagen aan de apostelen is verschenen (1:3), en daarna vertelt, dat Jezus naar de hemel is opgevaren (1:9-11). Maar bedoelt Lucas werkelijk, dat er veertig dagen verstreken zijn tussen Jezus' opstanding en hemelvaart? Hier zal ik betogen dat deze lezing van Handelingen op een misverstand berust, ook al is ze zo oud als Tertullianus (200 na Christus).¹ Volgens Handelingen viel de hemelvaart van Jezus aan het eind van de zondag van zijn opstanding, vóór de veertig dagen waarin zijn verschijningen vielen.

De hemelvaart in het evangelie naar Lucas

Wie Handelingen 1 zo interpreteert, dat hier de hemelvaart op de veertigste dag na de opstanding valt, komt direct in de problemen met het einde van het evangelie naar Lucas. In Lucas 24:50-51 volgt de hemelvaart immers direct aansluitend aan de gebeurtenissen van de zondag van Jezus' opstanding. Volgens Lucas 24 komen de Emmaüsgangers op zondagavond terug in Jeruzalem en vinden hier de discipelen bijeen (v. 33), kennelijk aan de avondmaaltijd, want er is gebakken vis op tafel. Dan verschijnt Jezus en eet van de vis (vv. 36-43). Hij geeft de discipelen uitleg en instructies (vv. 44-49) en leidt hen vervolgens naar Betanië. Hier 'ging hij van hen heen en werd opgenomen in de hemel' (v. 50).²

We zijn zo gewend dat Hemelvaart veertig dagen na Pasen valt, dat we geneigd zijn van het verschil in chronologie tussen Lucas 24 en Handelingen 1 geen probleem meer te maken. Commentatoren stellen voor de beide chronologieën, hoe onverenigbaar ook, maar naast elkaar te laten staan.³ Vroeger werd wel gesuggereerd het tijdsverloop van veertig dagen ook in Lucas 24 aan te nemen, tussen de verschijning van Jezus aan

Hemelvaart, naar M. Scheits, uit: *Het Nieuwe Testament ...*, Amsterdam 1728

Foto: NBG/Sandra Haverman

---

de discipelen op zondagavond en de hemelvaart bij Betanië, dus tussen Lucas 24:49 en 50.⁴ Maar dat kan echt niet: Lucas noemt dit tijdsverloop in zijn evangelie niet. Hij verwijst met ‘hij leidde hen naar buiten’ (24:50) direct terug naar de discipelen aan wie Jezus zojuist verschenen was, en naar de locatie waar hij hun ontmoet had en vanwaar hij hen wegleidt. De scène van Jezus’ verschijning aan de discipelen gaat onmiddellijk over in de scène van hun gezamenlijk vertrek. Bij een natuurlijke lezing van Lucas 24:36-52 valt de hemelvaart daarom op de avond van de zondag van Jezus’ opstanding.

Maar dan zou het wel vreemd zijn dat Lucas in het eerste hoofdstuk van Handelingen tussen opstanding en hemelvaart veertig dagen zou laten verlopen. Temeer daar Lucas in Handelingen 1:1 zelf op zijn evangelie teruggrijpt en in 1:2 zelfs expliciet verwijst naar zijn vertelling van Jezus’ hemelvaart in het evangelie. Zijn evangelie liep immers, zegt Lucas, ‘tot aan de dag waarop Jezus in de hemel werd opgenomen’ (1:2). Lucas zelf suggereert zo dat wat hij over de hemelvaart zegt in Handelingen overeenstemt met wat hij erover zegt in het evangelie. Niets wijst erop dat hij bij nader inzien de chronologie wil veranderen. Hoe staat het dan precies met de datering van de hemelvaart in Handelingen 1? Laten we de proloog van Handelingen (1:1-14) nader bekijken.

De proloog van Handelingen

Nieuwe gebeurtenissen, nog niet vermeld in het evangelie, begint Lucas pas te vertellen in Handelingen 1:15, met het verhaal van de vervanging van Judas. Al het voorafgaande (1:1-14) is samenvatting, recapitulatie of hervertelling van wat hij al in het evangelie heeft verteld. Dit gedeelte wordt gewoonlijk aangeduid als de proloog. In deze proloog kunnen drie onderdelen onderscheiden worden:

- vv. 1-3: de aansluiting van Handelingen bij het evangelie naar Lucas;
- vv. 4-13: Jezus bij de discipelen na zijn opstanding;
- v. 14: samenvattend bericht over het leven van de discipelen na Jezus’ dood, opstanding en hemelvaart.

a. Handelingen 1:1-3

In Handelingen 1:1-3 leidt Lucas zijn tweede boek in met te zeggen waarover zijn ‘eerste boek’ ging, namelijk over Jezus’ optreden tot de dag waarop hij werd opgenomen. Die opneming had plaats, zegt Lucas, nadat Jezus zijn leerlingen opdrachten gegeven had (*enteilamenos*). Die opdrachten zijn al in het evangelie uitvoerig vermeld (24:47-49): de discipelen moeten in Jeruzalem blijven, zij moeten de heilige Geest afwachten, en zij moeten getuigen van Jezus worden, te beginnen in Jeruzalem. In Handelingen 1:2 wordt dit alles eerst samengevat in de korte

---

formulering ‘nadat hij de apostelen had gezegd wat hun opdracht was’ (*enteilamenos tois apostolois*). Maar straks, in Handelingen 1:4 en 8, worden de opdrachten nog eens in extenso meegedeeld. Het gaat in Lucas 24:47-49 en Handelingen 1:4 en 8 om precies dezelfde opdrachten. De gelegenheid waarbij Jezus ze verstrekte moet dan ook dezelfde zijn, namelijk de maaltijd op de avond van de opstandingsdag. Dat het in Handelingen 1:4-8 om een maaltijd gaat blijkt niet alleen uit *sunhalizomenos* in 1:4, dat vertaald kan worden met ‘terwijl hij samen met hen at’.⁵ Het blijkt ook uit het feit, dat Lucas naar deze zelfde belangrijke maaltijd terugverwijst in Handelingen 10:40-41, waar Petrus zegt dat Jezus verschenen is ‘aan ons, die samen met hem gegeten en gedronken hebben nadat hij uit de dood was opgestaan.’

Volgens Lucas’ evangelie is Jezus direct na de maaltijd op zondagavond, nog diezelfde avond, in de hemel opgenomen (*anefereto eis ton ouranon*, 24:51). Deze gebeurtenis, de hemelvaart, signaleert Lucas ook kort in het begin van Handelingen, in de samenvatting van zijn eerste boek. Dit boek, het evangelie, liep volgens Lucas tot de dag waarop Jezus ‘werd opgenomen’ (*anelêmfbhê*, 1:2). Vervolgens maakt Lucas in Handelingen 1:3 even een uitstapje. Hij vindt het nuttig er direct op te wijzen, dat aan de realiteit van Jezus’ opneming in de hemel, genoemd in 1:2, geen twijfel kan bestaan. Lichamelijke, zichtbare opnemingen in de hemel werden in de oudheid wel van meer mensen verteld, zoals van Herakles, Romulus en Aeneas, maar het bleef toch een wonderlijk verschijnsel, waar ontwikkelde mensen moeilijk in konden geloven.⁶ Het heeft voor Lucas dus zin om na de vermelding van de hemelvaart van Jezus in 1:2 direct maar het bewijs te leveren dat de realiteit van deze hemelvaart bevestigt. Dit bewijs is, dat Jezus na zijn hemelvaart een aantal malen aan de discipelen is verschenen en met hen heeft gesproken, zelfs veertig dagen lang. Verschijnen kon een gestorvene, naar antieke joodse opvatting, immers alleen indien de gestorvene weer levend was geworden in de hemel.⁷ Verschijningen vinden plaats vanuit de hemel. Berichten over verschijningen vormden dus het bewijs dat een dode weer levend was. In Handelingen 1:3 voegt Lucas dit ‘bewijs’ *en passant* toe aan de vermelding van Jezus’ opneming in de hemel in vers 2.

Handelingen 1:3 is dus slechts een terloopse verheldering, een onderbouwing, bij de korte vermelding van Jezus’ opneming in de hemel in 1:2. Jezus was, volgens Lucas, op de dag van zijn opstanding opgenomen in de hemel en leefde sindsdien bij God. Daarvan zijn de verschijningen het bewijs. En het bewijs was niet gering: wel veertig dagen hielden de verschijningen aan. Toen stopten ze. Er verstreken volgens Lucas nog tien dagen zonder verschijningen voordat Jezus uit de hemel de Geest uitstortte (Handelingen 2:33). Met 1:3 wil Lucas slechts zijn lezers

---

ervan overtuigen, dat zijn mededeling ‘hij werd in de hemel opgenomen’ in vers 2 betrouwbaar is. Vers 3 is een soort nagekomen gedachte. Door deze neer te schrijven grijpt Lucas even vooruit op gebeurtenissen van de weken na de dag van de opstanding en de hemelvaart.

b. Handelingen 1:4-13

Na de korte uitweiding van vers 3 hervat Lucas in 1:4 zijn verhaal van de zondagavond van Jezus’ opstanding. Daarover had hij in vers 2 al even gesproken met de woorden ‘nadat hij de apostelen gezegd had wat hun opdracht was’. In Handelingen 1:4-8 herhaalt Lucas die opdrachten uit het evangelie (vgl. Lucas 24:47-49).

De situatie waarin deze opdrachten worden gegeven is, zoals gezegd, die van een maaltijd. De overeenkomst tussen de inhoud van de opdrachten en de situatie waarin ze gegeven worden in Handelingen 1:4 en Lucas 24:47-49 is dermate groot, dat de twee passages op dezelfde maaltijd moeten slaan. Het gaat in beide teksten dus om de maaltijd van de discipelen in Jeruzalem op de avond van de opstanding van Jezus, de maaltijd waarbij Jezus hun verscheen.

Maar in dat geval is de conclusie onontkoombaar, dat ook het verhaal van de hemelvaart van Jezus in Handelingen 1:9-11 parallel loopt met dat in Lucas 24:50-51. Bijgevolg valt in beide gevallen de hemelvaart van Jezus op de avond van de dag van zijn opstanding. Tevens is het bericht van de terugkeer van de discipelen naar Jeruzalem in Handelingen 1:12 door Lucas gedacht als parallel met Lucas 24:52. In beide passages staat woordelijk ‘zij keerden terug naar Jeruzalem’ (*bupstrepsan eis Ierousalêm*).

Lucas laat dan in Handelingen 1:13 het verhaal verder lopen met nieuwe informatie. De discipelen gaan terug naar het bovenvertrek waar ze al enige tijd verblijf hielden (*ésan katamenontes*). Vervolgens somt hij uitputtend hun namen op, opdat de lezer van Handelingen nauwkeurig weet met welke mensen de kerk begonnen is. Tot en met vers 13 speelt het verhaal nog steeds op de avond van de zondag van Jezus’ opstanding.

c. Handelingen 1:14

Dan sluit Lucas in Handelingen 1:14 de proloog af met een samenvattend bericht over het leven van de discipelen in de eerste dagen na de hemelvaart van Jezus. Dit samenvattend bericht heeft opnieuw een parallel in Lucas, namelijk in 24:53. Maar terwijl daar staat, dat de discipelen steeds in de tempel verbleven en God loofden, staat hier dat de discipelen met Jezus’ moeder, zijn broers en andere vrouwen bleven volharden in gezamenlijk gebed. De verzen 13-14 beschrijven de samenstelling van de allereerste christelijke gemeente en haar activiteit.

Vers 13 speelt in het bovenvertrek op de avond van de zondag van de opstanding, vers 14 in de hele periode tussen die zondag en de komst van de Geest op Pinksteren.

Parallellie van Handelingen 1:4-14 en Lucas 24:36-53

Het is van groot belang in te zien dat Handelingen 1:4-14 parallel loopt aan Lucas 24:36-53 (zie de bijgaande tabel). Ziet men die parallellie, dan ziet men ook dat Handelingen 1:4-13 (maaltijd op zondagavond, Jezus' opdrachten, zijn hemelvaart, het verblijf van de discipelen in Jeruzalem) synchroon is met Lucas 24:36-52. Dan begrijpt men tevens, dat de maaltijd en de hemelvaart op de avond van de opstandingsdag vallen, niet alleen in Lucas, maar ook in Handelingen. Heel Handelingen 1:4-13 speelt zich af op de zondag van Jezus' opstanding, ook de hemelvaart.

Tabel. De parallellie van Handelingen 1:1-14 en Lucas 24:36-53

Handelingen 1:		Lucas 24:
vv. 1-2	Inhoud van het 'eerste boek': Jezus' activiteit tot zijn opneming in de hemel,	-
v. 3	waarvan verschijningen gedurende veertig dagen het bewijs zijn	-
vv. 4-13	Avondmaaltijd op zondag en aansluitend de hemelvaart	vv. 36-52
vv. 4-8	Avondmaaltijd op opstandingsdag met het gebod in Jeruzalem te wachten op de heilige Geest	vv. 47-49
vv. 9-11	Hemelvaart vanaf de Olijfberg	vv. 50-51
vv. 12-13	Terugkeer naar Jeruzalem	v. 52
v. 14	Samenvattend bericht over de activiteit van de eerste discipelen	v. 53

De conclusie is dat ook 'hij werd in de hemel opgenomen' in Handelingen 1:2 (*anelêmfbê*) op de zondag van de opstanding valt. Hemelvaart valt in Handelingen op de paaszondag, niet pas na veertig dagen.

Verdubbeling van de verhoging

Ook bij Paulus en Marcus is het idee te vinden, dat Jezus al in de hemel is opgenomen op de dag van zijn opstanding. Bij beiden vinden opstanding en verhoging in de hemel in één beweging plaats. Daarom kennen Paulus en Marcus geen aparte hemelvaart: de opstanding is één en hetzelfde als de

---

opneming in de hemel. Lucas volgt hierin aanvankelijk zijn bron Marcus: ook bij Lucas is Jezus eigenlijk al vanaf zondagmorgen verhoogd in de hemel.⁸ Daarom is zijn graf leeg. Vanuit de hemel verschijnt hij dan eerst aan de Emmaüsgangers en vervolgens aan de discipelen in Jeruzalem. Maar in afwijking van Paulus en Marcus verdubbelt Lucas vervolgens de verhoging van Jezus door ook nog eens een concrete, zichtbare hemelvaart te vertellen.

Handelingen 1:3: een *flash forward*

Hoe komt het dat Handelingen zo vaak de indruk heeft gewekt, dat de hemelvaart plaatsvond na de veertig dagen waarin Jezus verscheen? Dat komt doordat Lucas, na de vermelding van de hemelvaart in vers 2, in vers 3 zegt dat die hemelvaart gebleken is uit verschijningen, en vervolgens in de verzen 9-11 nog eens de hemelvaart in detail vertelt. Daardoor lijkt de hemelvaart te volgen op de verschijningen. In feite echter is de hemelvaart al gemeld in vers 2 (*anelêmftê*). Lucas signaleert in vers 3 de verschijningen alleen even als bewijs van de betrouwbaarheid van het voorafgaande bericht over de hemelvaart, en keert dan in vers 4 terug tot de vertelling van wat er op de avond van de dag van Jezus' opstanding gebeurde: de maaltijd, Jezus' verschijning en opdrachten, en zijn hemelvaart. Met vers 4 zijn we terug op de opstandingsdag. Vers 3 is dus alleen een wat onhandige *flash forward*.

Flash forwards vinden we ook elders in de boeken van Lucas. Eén keer neemt hij een *flash forward* over uit zijn bron Marcus: in Lucas 6:16. Hier noemt Lucas, aan het eind van zijn opsomming van de apostelen, Judas Iskariot. Aan diens naam voegt hij toe: 'die een verrader werd' (vgl. Marcus 3:19). Dat is een anticipatie op een episode die op dat punt nog ver in de toekomst ligt. In twee andere gevallen is de *flash forward*, net als in Handelingen 1:3, de eigen redactionele bijdrage van Lucas. In Lucas 3:1-18 doet de evangelist verslag van het optreden en de prediking van Johannes de Doper. Naar aanleiding daarvan vermeldt Lucas dat de tetrarch Herodes Johannes in de gevangenis had gezet (3:19-20). Daarna vertelt Lucas dat Jezus werd gedoopt (3:21-22), – alleen, door wie? Johannes de Doper zit toch in de gevangenis? Nee, de vermelding van die gevangenschap was een *flash forward*. In feite doopte Johannes ook volgens Lucas eerst Jezus en werd hij later gevangen gezet.⁹ En in Handelingen 11:28 vertelt Lucas, dat er in Antiochië een profeet Agabus optrad die voorspelde, dat de wereld door een grote hongersnood zou worden getroffen. Lucas voegt eraan toe: 'Deze heeft plaatsgehad ten tijde van Claudius'. Met deze laatste opmerking grijpt Lucas verscheidene jaren op de gebeurtenissen vooruit. Eén ding is duidelijk: Lucas kon zich van *flash forwards* bedienen. Hij deed dit ook in Handelingen 1:3.

Hemelvaart in Handelingen op de opstandingsdag

In Handelingen wordt de hemelvaart dus eerst kort gemeld, in 1:2, als eindpunt van het verhaal in Lucas' eerste boek, het evangelie. Dan worden in 1:3 de verschijningen genoemd als bewijs voor de realiteit van de hemelvaart; dit is een *flash forward*. En in vers 4 gaat Lucas terug naar de avond van de opstandingsdag om nu uitvoeriger te vertellen wat er op die avond plaats had: de maaltijd, Jezus' verschijning en zijn opdrachten, en de hemelvaart. Zo wordt de hemelvaart eerst genoemd in vers 2 en vervolgens verteld in de verzen 9-11. Maar in beide passages gaat het om dezelfde gebeurtenis, de hemelvaart van Jezus op de avond van de dag waarop hij ook was opgestaan. Volgens Lucas was Hemelvaartsdag de zondag van de opstanding, niet een donderdag. Daarmee is geheel in overeenstemming wat Barnabas zegt omstreeks 135 na Christus: wij christenen vieren met vreugde de zondag omdat 'daarop Jezus is opgestaan uit de doden en, na verschenen te zijn, is opgestegen naar de hemelen'.¹⁰

Vertalen

De hier geboden interpretatie heeft consequenties voor de vertaling van de proloog van Handelingen. Vers 3 moet minder zelfstandig en minder brokkelig weergegeven worden dan nu bijvoorbeeld in *De Nieuwe Bijbelvertaling* het geval is. Het moet duidelijker worden, dat dit vers slechts een ondersteunende functie heeft ten opzichte van vers 2. Bijvoorbeeld: 'Dat hij leefde heeft hij hun na zijn dood herhaaldelijk bewezen door hun gedurende veertig dagen te verschijnen en met hen over Gods koninkrijk te spreken.' Van mij zou vers 3 tussen ronde haakjes gezet mogen worden, opdat duidelijk wordt dat vers 4 de voortzetting is van vers 2.

Vooraf echter moet de zware temporele cesuur die nu in de NBV in vers 4 is aangebracht met 'Toen hij eens bij hen was', worden verwijderd. Deze vertaling suggereert, dat het in vers 4 om een andere gelegenheid gaat dan in vers 2. Maar het gaat om dezelfde gelegenheid: de maaltijd op de zondagavond na Jezus' opstanding. De relatie met vers 2, onderbroken door de *flash forward* in vers 3, moet zoveel mogelijk in stand gehouden worden. Geen nieuwe alinea dus, en het verband met vers 2 vasthouden. Bijvoorbeeld: 'En de opdracht die hij hun, bij een maaltijd, gaf was: "Ga niet weg uit Jeruzalem ...".' Op deze manier wordt het verband tussen Jezus' opdracht in vers 4 (*parêngeilen*) en zijn opdracht in vers 2 (*enteilamenos*) duidelijk.

De vreemde, abrupte overgang tussen vers 8 en 9 in het Grieks, waar voor ons gevoel een vermelding ontbreekt van de verplaatsing van Jezus en zijn discipelen naar de Olijfberg, wordt minder vreemd indien we vertalen 'Na

---

deze woorden is hij voor hun ogen opgestegen'. Met een constaterend, resultaatief 'is', in plaats van met het vertellende, schilderende 'werd'. De mededeling over de opneming naar de hemel kan hier zo kort signalerend zijn, omdat deze gebeurtenis al in vers 2 aan de orde is geweest. Vervolgens vertelt Lucas de hemelvaart met enige nieuwe details: een wolk, het turen van de discipelen naar de hemel, en de twee engelen met hun toelichting (verzen 9-11). Aan de schilderende aard van deze passage kan in de vertaling recht gedaan worden door met een nieuwe zin te beginnen en te schrijven: 'Een wolk nam hem op, zodat zij hem niet meer zagen', en dan het vervolg zoals de NBV het heeft.

Samenvatting

In Handelingen valt de hemelvaart van Jezus op de avond van de dag van Jezus' opstanding, niet pas op de veertigste dag daarna. De argumenten voor deze interpretatie zijn de volgende. (1) De chronologie van de hemelvaart in Handelingen 1 moet zo mogelijk begrepen worden als in overeenstemming met die van Lucas 24, waarnaar de auteur zelf verwijst in Handelingen 1:1-2. (2) Het evangelie naar Lucas stelt de hemelvaart van Jezus op de zondagavond na zijn opstanding. (3) De datering van de hemelvaart op de veertigste dag na de opstanding berust op een misverstand van Handelingen 1:3. Begrijpt men dit vers als een *flash forward*, die de realiteit moest bevestigen van de in vers 2 vermelde hemelvaart, dan wordt het verhaal over Jezus' opdrachten en zijn hemelvaart (vv. 4-11) een verhaal over de zondagavond, aansluitend bij vers 2. (4) De parallelle van Handelingen 1:4-14 met Lucas 24:36-53 wijst erop, dat Lucas in Handelingen de hemelvaart op dezelfde dag dateert als in zijn evangelie, namelijk op paaszondag.

Consequenties

Deze interpretatie van Handelingen 1 is geen pleidooi voor de afschaffing van de viering van Hemelvaartsdag. Integendeel. De opstanding, verhoging en verheerlijking van Jezus zijn in de christelijke soteriologie van zo kapitaal belang, dat er naast de zondag gerust ook twee aparte vierdagen aan gewijd kunnen worden. Het heil van christenen hangt af van de dood en opstanding van Jezus Christus. Pas doordat Christus door God in ere is hersteld, kunnen zij die zich in geloof met hem verbinden, met hem gerechtvaardigd worden. De verhoging van Jezus Christus is onmisbaar voor de redding van mensen. Het is niet moeilijk aan die verhoging verschillende aspecten te onderscheiden die zinvol op twee vierdagen aandacht kunnen krijgen. Op Pasen kan bijvoorbeeld de aandacht uitgaan naar het eerherstel dat God aan de vernederde en gedode Jezus heeft verleend, de rehabilitatie tegenover belagers, de overwinning

---

op de dood. Op Hemelvaartsdag kan de hoogheid van de verheerlijkte Christus worden gevierd. Voor de kerkelijke traditie van een aparte viering van de verhoging van Jezus Christus op Hemelvaartsdag bestaat alle reden, – zij het niet in Handelingen 1:3.

Prof. dr. H.J. de Jonge is gewoon hoogleraar Nieuwe Testament en vroegchristelijke letterkunde in de Faculteit der godgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

Noten

1. Tertullianus, *Apologeticum* 21:23. Tertullianus vertelt, dat Jezus na zijn dood en opstanding veertig dagen met zijn discipelen doorbracht. Hij onderwees hen en zond hen uit om in de hele wereld te prediken. Daarop (*Dehinc*) werd hij, gehuld in een wolk, weggenomen naar de hemel.
2. De woorden 'en werd opgenomen in de hemel' ontbreken in enige handschriften en oude vertalingen. Maar dit ontbreken is verklaarbaar als gevolg van weglating om de chronologische tegenstrijdigheid met Handelingen 1:3 op te heffen. Ook kan de weglating door homoioteleuton zijn veroorzaakt: ook Lucas 24:52 begint met 'en', *kai*. De Lucaanse authenticiteit van de woorden in kwestie wordt bevestigd door Lucas 9:51, waar de evangelist al vooruitwijst naar de dagen van Jezus' opneming, met een substantivum, *analêpsis*, dat verwant is met het werkwoord gebruikt in Handelingen 1:2 en 1:11 (*analambanô*).
3. Bijvoorbeeld R. Knopf, E. Haenchen, H. Conzelmann en C.K. Barrett.
4. J. Clericus, *Harmonia evangelica*, Amsterdam 1700, p. 502. Ook A. Plummer, *The Gospel according to Luke* (ICC), Edinburgh 1922⁵, wil nog tussen de verschijning op zondagavond en de hemelvaart een tijdsverloop van geruime duur aannemen.
5. Het werkwoord *sunhalizomai*, met korte alfa, betekent 'gezamenlijk zout gebruiken', 'samen eten'; zie Liddell & Scott, *Greek-English Lexicon*, p. 1694. Het is niet waarschijnlijk dat de werkwoordsvorm hier van *sunhalizomai*, met lange alfa, genomen is. Dit laatste werkwoord betekent 'samenkomen', 'zich verzamelen'. Die betekenis had gevergd dat hier een meervoudsvorm van het participium had gestaan, in plaats van het enkelvoud dat er staat. Bovendien betekent *sunhalizomenos* met lange alfa niet zoiets als 'hun ontmoetend', wat vereist zou zijn, maar 'zich verzamelend', wat hier niet past.
6. Livius uit zijn twijfel over de hemelvaart van Romulus en Dionysius Halicarnasseus over die van Herakles.
7. Zo verschijnt in 2 Makkabeëen 15:12 de vermoorde hogepriester Onias, weer levend geworden in de hemel, en in 15:13 evenzo Jeremia. Zulke verschijningen van tot nieuw leven gewekte personen vinden plaats vanuit de hemel, zie 2 Makkabeëen 2:21. Net zo vinden de verschijningen van Jezus aan Paulus in

---

Handelingen plaats vanuit de hemel. Hetzelfde geldt voor de verschijningen van Jezus op weg naar Emmaüs (Lucas 24: 15-31) en te Jeruzalem (Lucas 24:36-52 en Handelingen 1:3, 4-11). Het gaat hierbij om een tijdelijk zichtbaar worden of aanlichten en weer verdwijnen van Jezus, niet om een wekenlange, ononderbroken aanwezigheid van hem bij de discipelen.

8. Volgens Lucas 23:43, 'nog vandaag zul je met mij in het paradijs zijn', was Jezus al op de vrijdag van zijn dood in de hemel, een oude opvatting waarvan ook Hebr. 5:9-10 en 12:2 getuigen. Lucas' idee over het moment waarop Jezus in de hemel is opgenomen is variabel, doordat hij hierover verschillende tradities gebruikt.
9. Op Lucas 3:19-20 heeft dr. J. Tromp, Leiden, mij attent gemaakt.
10. Barnabas 15:9 *'agomen tèn hêmeran tèn ogdoan eis eufrosunên, en hêi kai ho lêsous anestê ek nekrôn kai fanerôthêis anebê eis ouranous.'*